

ФОРТЕЦЯ ТА КЛЯШТОР БОСИХ КАРМЕЛІТІВ У БЕРДИЧЕВІ

У статті йдеться про заснування міста і фортеці та розбудову монастиря Босих Кармелітів на її території в XVI – XIX ст. Особлива увага приділена архітектурному опису будівель XVII-XVIII ст. Висвітлюється сучасний стан монастирських будівель, відродження кляштора та санктуарію.

Dany artykuł przedstawia historię założenia miasta i twierdzy, oraz budowę klasztoru Bosych Karmelitów na jej terytorium w XVI-XIX st. Szczególną uwagę przywiązuje się do opisu architektonicznego budynków z XVII-XVIII st. Wyświetla się obecny stan budynków klasztornych, odrodzenia klasztoru i sanktuarium.

Ключові слова: *фортеця, кляштор, бароко, рококо, Ян де Вимме.*

У центральній частині міста, на правому високому березі р. Гнилоп'ять розташована велична пам'ятка культової архітектури — кляштор (монастир-фортеця) ордену Босих Кармелітів. До його складу входять: оборонні мури з баштами, костьол, келії, вежі-дзвіниці, прибрамний корпус з надбрамною вхідною вежею, будинок настоятеля монастиря. Споруди монастиря складають єдиний архітектурний комплекс, який будувався протягом кількох століть (кінець XVI — I пол. XIX ст.).

Історія кляштора тісно пов'язана з історією міста.

Перші писемні згадки нашого краю сягають XV ст., коли Великий литовський князь Свидригайло в 1430 р. надав ці землі Каленику Мишковичу, князю Путивльському та Звенигородському, котрий вважається родоначальником давнього литовсько-руського роду Тишковичів (пізніше Тишкевичів) [9, с.134]. В матеріалах археографічної комісії ця подія датується 1437 роком [1, с.12]. Перші достовірні писемні згадки про власників цих земель належать до XVI ст., коли дідичем став Василь Тишкевич, черкаський намісник (1536-1537рр.) [10, с.67]. 1545 р. Бердичів вперше згадується як власність В. Тишкевича у переписі населених пунктів Київського воєводства [2, с.41].

Після Люблінської унії 1569 р. Річ Посполита прагнула зміцнити своє панування на східних землях, які межували з козацьким краєм і були в зоні постійних ординських нападів. Багато населених пунктів нашого краю з'явилися в цей період. Зберігся опис міста, вміщений в інвентарі маєтків Тишкевичів, датований 7 жовтня 1593 р.: «Місто новоосіле Бердичів, розташоване над річкою Великою П'яткою, від Слободищ у двох милях, у горі від П'ятки, яке недавно його милість своїм власним коштом і накладом осадив; у котрім подим'я осіло сто сорок, з яких жодної повинності не має... У тому ж містечку замок, на городищі, будову якого розпочато, в котрім замку будівлі: передусім

вежа над воротами збудована, в тій вежі світлиця, в стіні чотири вікна, городень шість, на горі зала збудована велика, пекарня, сіни, світличка, напроти — світлиці дві, сіни і комора; а насамкінець Городище стінами обставлене; навколо замку передмістя, частоколом укріплене» [3, с.227-228].

Появу міста найвірогідніше можемо пов'язати з добою не раніше XVI ст. В інвентарному описі володінь Тишкевича від 1593 року однозначно засвідчується міський статус Бердичева, і його типовий двоелементний просторовий устрій, котрому відповідали два відносно автономні складники: укріплена частина на старому городищі (замок) та безпосередня прилегла до нього територія «пригорода», заселена ремісниками та обслугою. Тип замкових укріплень зазначається як стіновий, виконаний найімовірніше з палісаду або плоту. Укріплене ядро містечка (замок) розташовувалося на зручному для оборони узвишші мисовидного типу поміж правим берегом річки Гнилоп'ять та ручаєм, що впадає в неї. Біля самого підніжжя була споруджена земляна гребля з запрудою та містком, внаслідок чого утворився великий став. Тим самим не лише вирішувалися господарські потреби (млинарство, риборозведення, комунікація з лівобережними територіями), але й зростала захищеність містечка з південно-західного напрямку [8, с.71-72].

В краєзнавчих дослідженнях немає спільної точки зору на питання про початок будівництва кам'яної фортеці. Можливо, в кінці XVI ст. фортеця будувалася з каменю. При будівництві нижнього косяюлу та прилеглих до нього келій було використано частину мурів та приміщень замку Тишкевичів. Товсті стіни, засипані тунелі, величезні підземелля, а особливо нижня частина вежі з входом до келій, яка первісно могла бути замковою вежею — є свідомство тому [4, с.14]. Археологічні дослідження на території фортеці могли б дати відповідь на багато питань, як і про час побудови кам'яних укріплень. На жаль, такі дослідження не проводилися.

Первісно головним входом у фортецю слугувала невелика брама з напівкруглою перемичкою, яка була розташована у східній частині фортеці між двома бастіонами, оточеними мурами. Згодом по обидві сторони брами, з внутрішньої сторони східних фортечних мурів, було збудовано два прибрамних корпуси, поєднаних між собою вежею, яка стала над первісною брамою. Відтоді головний вхід до фортеці здійснювався через проїзд у цій двоповерховій надбрамній вежі, накритій куполоподібним дахом з гербом ордена на верхівці. На стіні головного фасаду вежі, на рівні другого поверху, розташовувався намальований образ Матері Божої Бердичівської на тлі картуша з дванадцятьма напівкруглими кутами. Над цією композицією зберігалися гарматні ядра, які позастривали в цеглі під час облоги твердині при Барській конфедерації. Завершувала

фасад вежі кам'яна статуя Св. Михаїла Архангела. Ця вежа була частково зруйнована під час німецької окупації. У XIX ст. між bastiонними мурами фортеці перед надбрамною вежею було збудовано парадну масивну браму з підвішеним у її проїзді ліхтарем. Головний фасад цієї брами був розчленований здвосними пілястрами з тосканського характеру капітелями, які підтримували трикутний фронтон з статуєю Прісно-діви [4, с.11-12].

Кілька десятиліть фортеця виконувала лише оборонні функції, поки на її території не був заснований чоловічий монастир. Януш Тишкевич, воєвода і генеральний староста київського краю, заснував монастир Кармелітів Босих як обітницю за звільнення з татарського полону. Генеральна Рада в Римі 5 грудня 1620 р. прийняла та затвердила це заснування, визнаючи його як місіонерську семінарію ортодоксальної церкви. По узгодженні всіх умов і отриманню необхідних дозволів, Януш Тишкевич 19 липня 1630 р. зробив запис у Люблінському Трибуналі, згідно з яким свій замок та земельну ділянку в Бердичеві він віддав під монастир Кармелітів Босих. На утримання монастиря та його ченців він одписав також село Скragлівку та прибуток від своїх маєтків у сумі 1800 злотих щорічно. Заснування затвердив Богуслав Бокса Радошевський, єпископ Київський, у Чуднові 10 листопада 1630 року [4, с.7].

2 березня 1634 року єпископ Київський Андрій Шолдрский освятив наріжний камінь під будову нижнього костюлу. Через вісім років після початку будування Маріїнського костюлу всі роботи вже були закінченими. Урочисте відкриття монастиря та освячення нижнього костюлу відбулося 22 липня 1642 року. Костюл отримав назву «Непорочного Зачаття Святої Марії Діви, Святого Іоанна Хрестителя, Архистратига Михаїла і Святого Іоанна Євангеліста». На цій урочистості засновник склав жертвний дар для нового костюлу — ікону Пресвятої Діви Марії, яка здавна знаходилась в його домі і мала славу чудотворної ікони. Образ писаний на полотні, яке прикріплене на кипарисовій дошці [4, с.7-8]. Ікону встановили в заглибленому в землю храмі, який дістав назву нижнього, «дольного». Цей костюл побудований на кошти Януша Тишкевича під керівництвом архітектора Григорія Тарнавського.

Костюл тринефний, шестистовпний, зі склепінням над залом з окремими камерами-криптами. Інтер'єр нижнього костюлу має центральну наву шириною 10,5 м та висотою 5,17 м, яка на 13 см нижча від бічних нав (шириною 4,5 м) і накрита циліндричним склепінням з розпалубками. З нижнього костюлу існує вхід до похоронних склепів, призначених для поховання заслужених благодійників монастиря. Там було поховано понад 235 померлих. У нижній капличці покоїлося (до 1926 р.) забальзоване тіло засновника монастиря, перенесене сюди у 1759 р. з костюлу Отців Кармелітів Босих у

Любліні. Нині не залишилось жодного сліду від саркофагу та сімейних поховань засновника [4, с.14].

На 40-ві роки XVII ст. припадає зміцнення влади кармелітів у краї, а королівська влада і місцеві вельможі всіляко їм сприяли, надаючи ваги кляшторові як форпосту польської державності на землях України. За рахунок королівської казни було укріплено фортечні мури, поглиблено рів, установлено перекидний міст біля головної брами. Утримувався постійний гарнізон, озброєний артилерією [6, с.16].

В 1648 р. ще не завершений архітектурний комплекс кармелітського монастиря став доволі легкою здобиччю козацьких загонів, після чого будівництво було перервано на багато десятиліть [5, с.72]. Військовому гарнізону з кількома гарматами, розміщеному на території кляштору-фортеці, довелося спізнати силу військ М. Кривоноса. Протягом усієї війни в Бердичеві утримувалась козацька залога [6, с.16].

На середину XVIIIст. припадає період найвищого піднесення кармелітського монастиря в Бердичеві. 1717р. кармеліти повернулись до міста. Причиною їх запізненого повернення був спротив дідичів Бердичева. Цілий ряд інженерів-архітекторів вважали за честь взяти участь у спорудженні костьолів та монастирів, в такий спосіб прислуживши Господу його даром. Серед них — комендант Кам'янець-Подільського та всіх прикордонних фортець генерал-лейтенант прикордонного війська та генерал-майор коронної артилерії Ян де Вітте. Початок його служби припадає на розквіт рококо у Польщі. Молодий на той час капітан Вітте не встояв перед спокусою творчості у модерному стилі, ставши автором видатних пам'яток — костьолу ордена Домініканців у Львові та Маріїнського костьолу Босих Кармелітів у Бердичеві. Робота над костьолом в Бердичеві для Яна де Вітте була ще й цікавою тому, що комплекс Кармелітського монастиря того часу — це досить могутня фортеця з декількома десятками артилерійських гармат [5, с.79]. 1739 р. кармеліти почали будувати нагірний костьол, закінчивши роботи по його спорудженню 1754 р. Посвяту костелу здійснив коад'ютор київського єпископа Каєтан Солтик [9, с.135]. У верхньому храмі на пам'ятній дошці викарбували латиною: «Божому шанувальникові варто знати: тут установлена ікона Пресвятої Диви Марії, кілька віків тому в православному домі Тишкевичів прославлена, потім від Януша Тишкевича, воєводи земель Київських і щедрого цього місця засновника, даній святій будівлі принесена» [6, с.16].

Костьол зведено у стилі бароко. За типом — це чотиристороння, тринефна, шестистовпна купольна базиліка з трансептом (поперечним нефом). Домінує висотно розкритий підбаний простір. На перехрещенні нав в небо піднімається багатостороння основа напівкруглого куполу (висотою 24 м, шириною 11,5 м), завершеного ліхтарем.

Ліхтар з чотирма прямокутними та вісьмома овальними вікнами оздоблено тосканського характеру пілястрами та профільованим карнизом зовні барабану. Головна нава, шириною 10 м, довжиною 19 м висотою 16,25 м, над арками каплиць має хори. Плечі трансепту однарусні. Довжина трансепту — 23 м, ширина — 9 м. Склепіння у бічних навах хрещате, а у центральній наві циліндричне з розпалубками [4, с. 13,15].

Інтер'єр костюлу мав багату декорацію: його прикрашала позолота, вишукана ліпнина, різьблення по дереву, фрески. Барокова основа гармонійно поєднувалася зі стилем рококо. Дерев'яний вівтар у костюлі було виконано в стилі львівської еніцерської школи. За рекомендацією Яна де Вітте вівтар було замовлено у відомого львівського різб'яра Яна Полейовського, представника місцевої школи рококо [5, с.80]. Вівтарна частина прямокутна, однарусна, з розмірами 9,9 м завширшки, 11 м у довжину. Підлога вівтаря піднята на висоту двох сходинок від рівня підлоги нав [4, с.15].

Вівтарна частина, як центральне місце святині, була відгороджена витягнутою балюстрадою з фігурами чотирьох учителів Церкви та скульптурами янголів. Невеликий престол на помості з трьома сходишками мав срібне бічне покриття з рельєфом, який зображував царя Давида попереду Ковчегу Завіту. Над престолом був Ковчег для пресвятих дарів у формі трону. По боках — скульптури янголів, що поклоняються. У передній частині цоколю вівтаря — чотири раки з мощами. Середня частина вівтаря була декорована чотирма парами золочених колон, встановлених на подвійних цоколях, поверхня яких була прикрашена рослинним орнаментом і монограмами «MARIA». Колони та пілястри з коринфського характеру капітелями підтримували конструкції вівтаря. Поміж колонами стояли скульптури святих мучеників — воїнів Юрія та Федора. Ближче до ікони на тлі пілястрів розташовувались статуї Святих Апостолів Петра і Павла з атрибутами. В ніші стіни вівтаря — відома своїми чудесами ікона Матері Божої Бердичівської, намальована у XVI ст.. на полотні, закріпленому на кипарисовій дошці. Ікона містилась у срібній рамі з формами стилю рококо, виготовленій у Вроцлаві на честь коронації. Образ затулявся зовнішньою іконою Пресвятої Діви Марії. Над іконою — монограма «MARIA» у променях, яку підтримували янголята. На фризі — золочений медальйон, увінчаний короною. У цоколі вівтаря, поміж виступаючими його частинами, на тлі вікна — скульптурна група Святої Трійці, оточена янголятками, виринаючими з хмарин. По обидві сторони вівтаря розташовані портали, що ведуть до ризниці та скарбниці.

У бічних частинах трансепту було розміщено два великих вівтарі. З північної сторони височів вівтар Розп'ятого Христа, з південної — вівтар Св. Йосипа. Усі ікони було оздоблено багатими позолоченими рамами та скульптурами на весь зріст святих, які

стояли на консолях по обидві сторони віктарів. На першому стовпі головної нави — амвон у формі рибальського човна з щоглою, вітрилами, сіттю з рибою та скульптурою Св. Петра Апостола і веселих янголяток. У трансепті та бічних навах встановлено дубові сповідниці. Вздовж центральної нави стояли два ряди лав для сидіння. Над вхідною брамою — музичні хори, які спирались на колони. Органні сурми, декоровані у стилі рококо, розташовувались по обидві сторони фасадного вікна. Під хорами на всю ширину костелу — бабінець з трьома порталами. Стояли в ньому мармурові кропильниці. Звідти ж був вхід на костельні хори. Інтер'єр освітлювався звисаючими світильниками [4, с.18-20].

Настінний розпис костьолу виконував славетний італійський живописець В. Фредеріче, який працював у храмі до 1759 р. (пізніше його робота продовжилася в іконописній майстерні Києво-Печерської Лаври). З 1803 р. костьол мав мармурову підлогу.

Увігнутим головним фасадом костел спрямовано на схід. Фасад поділений профільованими пілястрами та колонами з коринфського характеру капітелями. До верхнього костьолу ведуть кам'яні сходи, які з обох сторін оточують вхід до нижнього костьолу. Вхід до верхнього костьолу — три прямокутної форми портали з кам'яними обрамленнями. Над середнім входом — гербовий картуш — плита з дарчим написом, яка не збереглася, та балкон з балюстрадою (для відправи богослужінь для прочан) на тлі отвору з напівкруглою перемичкою, кам'яним обрамленням, профільованим карнизом та замковим каменем у центрі перемички. Над ним овальної форми декоративний елемент в алебастровому, під мармур, обрамленні з літерою «М» у центрі (не зберігся). Над бічними порталами розташовано аналогічний декор з монограмами «IHS» і «MARIA» та декоративних віночках у формі серця. Колони та пілястри підтримують фриз з тригліфами, лавровими віночками з пальметами та профільований розкрепований горизонтальний карниз. Фасад вінчає фронтон з хвилястим карнизом у стилі бароко. У центрі фронтону знаходиться кам'яний барельєф Матері Божої Бердичівської на фоні завіси у формі літери «М» зі звисаючими фалдами та короною над головою Мадонни. Нижче — балкон з балюстрадою для сурмачів, які у XVIIIст. щоденно вранці грали «зорю» або релігійні пісні на честь Матері Божої. На фронтоні — кам'яна скульптура Пресвятої Діви Марії з канделябрами з боків. На цоколях звивів карнизу — статуї Св. Терези в ім'я Ісуса і Св. Івана в ім'я Хреста, учителів Церкви. Фасад костьолу має 25,5 м в ширину та 24,1 м у висоту [4, с.13].

У спорудженні костьолу брав участь архітектор і гравер Теодор Раковецький. Йому належить авторство дуже інформативних зображень кармелітського монастиря.

До костюлу прилягає двоповерховий корпус келій (74,30 × 51,37 м) з двома триярусними баштами-дзвіницями, симетрично розташованими з обох боків головного фасаду. Корпус келій утворює великий прямокутний замкнений внутрішній двір (21,25 × 20,05 м), в якому влаштовано монастирський садок. Корпус має коридорне розташування, поділене більш як на 40 кімнат. Західна частина келій подовжена в напрямі півночі і прилягає до віттарної частини костюлу. Коридори келій перекриті циліндричним склепінням з розпалубками, а інші приміщення — хрещатими або циліндричними. Головний вхід до келій знаходиться у нижньому поверсі сторожової вежі. До входу ведуть сходи з ганком, прикрашені вазами на цоколях. По обидві сторони — бронзові гармати, залишки давньої фортеці.

Завдяки потужним укріпленням фортеця перетворилася на один із опорних пунктів конфедератів. Після розгрому конфедератів під м. Бар та Житомиром, загін у 700 чоловік під командою Казимира Пулавського схоронився в бердичівській кармелітській фортеці, де витримав 25-денну облогу від восьмитисячного корпусу російського генерала П. Кречетнікова. За відомостями кляштора, до фортеці під час облоги кинуто російською артилерією 711 гранат, запальних бомб — 84 та залізних ядер — 1569 штук [7, ст.28]. 28 червня 1768 року П. Кречетников з Бердичева повернув на Хмільник, прихопивши у кармелітів 48 гармат і всю іншу зброю. Цілком залишили кляштор царські війська, пограбувавши при цьому монастирську скарбницю, 4 вересня 1768 року [6, с. 24].

У II пол.XVIII ст. кармеліти ще раз поширюють та відновлюють фортечні споруди, збільшують артилерію до 60 гармат, відновлюють звідний міст та вал. У старих польських описах (ксьондза Бончковського) знаходимо, що на той час «...кляштор, оточений міцним валом та мурами з бастіонами, озброєними гарматами, із звідним мостом, перетворився на дійсну фортецю-твердиню, де утримувалося постійну залозу під командою пріора, здатну чинити опір ворогам. У цей спосіб забезпечено місце святе і, в разі потреби, забезпечено місце схоронення околиць мешканцям.» [7, с.24]. В той час фортеця мала південну (стрілецьку), південно-західну, північну і східну артилерійські вежі.

З південної сторони монастиря у 1830 р. зведено двоповерховий (з двома нижніми поверхами у фортечній стіні) кам'яний будинок в архітектурних формах класицизму з ганком і колонами, завершеним фронтоном. Цей будинок був пансіонатом монастирської школи. Наприкінці XIX та на початку XX ст. ця будівля була будинком настоятеля з квартирою священика та приміщеннями для керівництва парафії.

1991 року кармеліти повернулись до Бердичева. Їм передали частину монастирських будівель в користування. Був відновлений монастир. Почались ремонтні роботи в монастирських будівлях. Спершу розпочато розробку детальної технічної документації

оздоблення інтер'єру нижнього та верхнього костелів. Усі подробиці й деталі отець Тобіаш Зажецький узгоджував з архітектором Валентиною Корнєєвою з інституту «Укрпроектреставрація» у Києві. Виконавцем виробничих робіт виступили реставраційна виробнича майстерня від Київського реставраційного об'єднання, а пізніше — будівельно-ремонтна група з правами реставрації з Житомира. Найбільшою проблемою реставраторів була вологість фундаментів і стін. В результаті — засолення стін костелу та наявність у стінах мікробіологічної інфекції.

Під час очищення підземель та засипаних каналів знайдено велику кількість людських кісток та кістяків, для яких створили братську могилу — оссаріум — у крипті під центральною навою нижнього костюлу.

Одночасно з осушенням стін костюлу продовжувалися роботи по заміні пошкодженої деревини конструкцій даху та улаштуванню нової покрівлі даху. Встановлено систему центрального опалення, електроосвітлення та радіофікації. З 1994 до 1995 року тривали роботи по реставрації фасадів костюлу разом з відновленням декору, барельєфів та статуй на завершенні головного фасаду. Ці роботи виконані завдяки фінансовій допомозі закордонних установ Церкви та індивідуальних пожертвувань.

За кошти з бюджету міста відреставровано фортечні мури зі сторони головного фасаду костелу та монастиря [4, с.39-40].

27.10.2011 року костел у Бердичеві визнано Національним Санктуарієм католиків латинського обряду в Україні.

Після закінчення ремонтних робіт у верхньому костюлі 9.06.2012 року архієпископ Мечислав Мокшицький освятив храм.

В наш час на території фортеці діє чоловічий монастир ордену Босих Кармелітів. В користуванні вони мають костюл та прибрамний корпус, в якому знаходяться келії та трапезна. На першому поверсі південного прибрамного корпусу розміщено монастирську книгарню і музей англійського письменника Джозефа Конрада Коженьовського, який створено дякуючи праці співробітників Музею літератури ім. А. Міцкевича у Варшаві. У приміщенні келій знаходяться музична та художня міські школи, у приміщенні настоятеля монастиря — музей історії м. Бердичева.

Література та джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и западной России собранные и изданные археографической комиссией (1361-1598) — Т.1 — С-Пб, 1863. — 301 с.
2. Архив Юго-Западной России, изданный Временной комиссией для разбора древних актов. Акты о заселении Юго-Западной России. Ч.7. Т.2. — К., 1890. — С.41
3. Архив Юго-Западной России, изданный Временной комиссией для разбора древних актов. Акты о заселении Юго-Западной России. Ч.6. Т.1. — К., 1876. — 791 с.
4. Бенігнус Йосип Ванат OCD Санктуарій Матері Божої Шкаплерної у Бердичеві. — Краків, 1998. — 55 с.

5. Данілов І.В. Ян де Вітте — архітектор костьолу кармелітів. / Матеріали краєзнавчої конференції «Бердичівська земля в контексті історії України». — Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т.19.— Житомир: М.А.К., 1999 — С.79-80
6. Костриця М.Ю. Бердичів. Історико-краєзнавчий нарис. / М.Ю. Костриця, Ф.Б. Пашківський. — Житомир: М.А.К., — 2000. — 72 с.
7. Мовчанівський Т. Бердичівський державний історико-культурний заповідник . «Пролетар», — 1931р. — 46 с.
8. Ричков П.А. Архітектурно-планувальний розвій Бердичева XVI - XIX ст. / Матеріали краєзнавчої конференції «Бердичівська земля в контексті історії України». — Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т.19. — Житомир: М.А.К., 1999. — С.74
9. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowjańskich — Т.1. — Warszawa, 1880. — S. 134-138.
10. Тимошенко Л.В. З історії Бердичева у XVI-XVIII ст. (від Великого князівства Литовського до Російської імперії) / Матеріали краєзнавчої конференції «Бердичівська земля в контексті історії України» — Науковий збірник «Велика Волинь». Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Т.19. — Житомир : М.А.К., 1999. — С.67-71.